

УДК 316.613.4

ОЛЕНА ЗЛОБИНА,

доктор соціологічних наук, завідувач відділу
соціальної психології Інституту соціології
НАН України, Київ

Ланцюги розчарувань: сучасні тренди емоційних трансформацій в українському суспільстві

Анотація

У статті досліджується роль емоційної складової в перебігу соціальних трансформацій українського суспільства. Емоційне тло суспільного життя розглядається як таке, що має свою логіку розгортання, втілену в послідовних перетвореннях типових “ланцюжків емоцій”. Відправною точкою дослідження стало перетворення “ланцюжків емоцій” під час Революції Гідності 2014 року. Це відкрило можливості для аналізу специфічних трендів емоційних трансформацій у часі, оскільки момент “пікових переживань” має досить тривалий пролонгований вплив. Моніторинг емоційних трансформацій здійснено на основі поєднання якісного та кількісного підходів. Використано матеріали 6 фокус-груп та 4 глибокі інтерв'ю, проведених у грудні 2013 року безпосередньо з учасниками протестів на Майдані; матеріали 60 фокус-групових дискусій, проведених у квітні – липні 2015 року з тими, хто не брав безпосередньої участі в подіях на Майдані; матеріали 21 фокус-групової дискусії, що їх проведено у березні – квітні 2017 року; матеріали репрезентативного загальноукраїнського опитування населення, здійсненого в рамках моніторингу Інституту соціології НАНУ у червні – липні 2017 року. В результаті аналізу було виокремлено 3 групи трендів емоційних трансформацій: мобілізувальні, потенційно активізаційні й такі, що блокують активність. Кількісне дослідження дало змогу оцінити поширеність зафіксованих “ланцюжків емоцій”. Найпоширенішою виявилася група трендів, що блокують активність, мобілізувальні тренди актуалізовані слабше, що мінімізує загрозу масового перетворення стану напруженості в дії в актуальній суспільній ситуації.

Ключові слова: ланцюжки емоцій, тренди емоційних трансформацій, соціально-психологічна атмосфера, соціальна напруженість, Майдан

Цьогорічний нобелівський лауреат з економіки Ричард Талер починає свій відомий есей “Від Номо есoпoтiсiс до Номo sарiєns” із чинників, котрі спрямовуватимуть його міркування. І першим він називає оптимізм, який визначає як прийняття бажаного за дійсне. На думку Талера, Номo есoпoтiсiс поступово втрачатиме надто високий IQ, яким поки що наділяють його економісти, і вони муситимуть вдатися до вивчення та врахування впливу переживань на поведінку [Талер, 2014]. Такий перегляд ставлення до різноманітних Номo, сконструйованих представниками різних наук, є характерним для сучасного наукового дискурсу. Емоційна складова, яку раніше досліджували переважно психологи [Izard, 2010], останніми роками привертає дедалі більшу увагу філософів [Griffiths, 2003], соціальних психологів [Кутковой, 2014], соціологів [Jasper, 2011]. Ці зміни є наочним свідченням втрати когнітивістською парадигмою домінувальних позицій при конструюванні образів Номo і перетворення її на парадигму когнітивно-емоційну.

Це значною мірою ускладнює сам дослідницький простір, що пов’язане як із багатокомпонентною природою самих емоцій [Izard, 2010], так і з невіддільністю емоційного компонента від будь-якої життєвої ситуації. При цьому навіть ті самі ситуації можуть досліджувати представники тієї самої науки під різними кутами зору. Вже згадані вище економісти, досліджуючи процес прийняття рішення, звертають увагу на емоції (здебільшого негативні), які можуть виникнути у майбутньому, але на момент рішення відсутні [Loomes, Sugden, 1982]. Водночас вони намагаються розширювати дослідження емоційної складової прийняття рішень, враховуючи психологічні підходи, що концентруються переважно на дослідженні емоцій, які безпосередньо супроводжують прийняття рішень [Loewenstein, 2000].

Звернення до соціологічного доробку показує, що від часів Дюркгайма ми маємо стрімке накопичення знань у цій царині. Для теоретиків ХІХ – початку ХХ століть емоції та почуття мають власну пояснювальну цінність і розглядаються як важливий чинник соціальних відносин. Не випадково психологія натовпу була свого часу чи не першим напрямом соціально-психологічних досліджень. Згодом акцент було перенесено на раціональний бік поведінки. Наприклад, аналіз змісту політологічних журналів Великої Британії та США, в яких категорії “настрої”, “емоції”, “емоційна/психологічна/соціальна атмосфера/клімат” згадувалися разом зі словами “суспільство”, “нація” або “країна”, показав, що частка таких статей упродовж усього ХХ сторіччя коливається в межах 1–3%. Водночас на кожну статтю із згадуванням настроїв чи емоцій припадало близько 20 статей, в яких використовувалися виключно інституціональний або раціональний підходи [Урнов, 2007]. Проте зрештою навіть прихильники теорії раціонального вибору мали визнати, що багато поведінкових аномалій, з якими вони стикаються у дослідженнях, не можуть бути пояснені без урахування дії емоцій [Emotions and Social Movements, 2005]. Ситуація в дискурсі раціональності – емоційності стала змінюватися під впливом “культурного повороту”, який відкрив концептуальний простір для визнання емоцій як важливого компонента у розгортанні суспільних рухів [Goodwin, Jasper, Polletta, 2000]. Відбулося “повернення самості” в теорію соціальних рухів, де активізувалися деба-

ти між постмодерними критиками концепції унітарної самості і захисниками особистості від цієї критики [Flax, 1993]. У перебігу цих дискусій сформувалося бачення емоцій як феномену, народжуваного на перетині внутрішніх спонукань та зовнішніх поштовхів або обмежень [Wiley, 1994]. З'явилися емпіричні дослідження емоційного компоненту в процесі соціальної самоорганізації громадянської активності, які показали складну емоційну динаміку колективних дій, у розгортанні яких і активісти руху, і їхні опоненти застосовують емоції, щоб формувати бажаний результат: перші прагнуть підсилити емоційну солідарність і почуття колективної ідентичності, другі намагаються посягти страх як стримувальний чинник колективних дій [Yang, 2007].

Дослідження соціології емоцій виокремлене сьогодні у спеціальний напрям у Європейській соціологічній асоціації та представлене дослідницьким комітетом “Почуття і суспільство” у Міжнародній соціологічній асоціації. Концептуальні засади соціологічних студій ґрунтуються насамперед на визнанні емоцій невіддільною складовою діяльності як індивіда, так і групи. Саме вони роблять соціальні структури та системи культурних змістів життєздатними, з ними пов'язані не тільки окремі соціальні дії, а й формування соціальних структур [Handbook of the sociology of emotions, 2005]. Емоція розглядається як необхідна сполучна ланка між соціальною структурою і соціальним актором, без неї опис дії вважається фрагментарним і неповним [Barbalet, 1999]. При цьому соціальна дія включає як безпосереднє здійснення соціальних ролей, так і стратегічну поведінку, коли індивід керує враженнями інших, зокрема, власними та чужими емоціями [Yang, 2007]. Загалом особистість у соціальному контексті втрачає удавану простоту раціонального виконавця соціальних ролей, виникає і успішно реалізується запит на іншу модель, в якій суб'єкт раціональної дії розглядається крізь призму дії емоційної, головна функція якої спрямована на “подолання невизначеності майбутнього” [Barbalet, 1999: p. 49].

Кількість соціологічних концепцій щодо емоцій навряд чи поступається кількості концептуалізацій таких традиційних предметів соціологічного теоретизування, як соціальна структура чи соціальна взаємодія. Їх структурують за кількома напрямками, в кожному з яких не одна теорія. Зокрема виокремлюють драматургічні та культурні теорії, теорії соціального обміну, структурні теорії, які поділяють на теорії стратифікації й теорії влади та статусу, теорії символічного інтеракціонізму, еволюціоністські теорії [Симонова, 2012].

Не менш насиченим виглядає і сам дослідницький простір. Зокрема на обговорення на черговій, вже 7-й конференції, присвяченій соціології емоцій, яку 2016 року проводила Європейська соціологічна асоціація, було винесено насамперед теоретичні засади дослідження емоцій, зокрема інноваційні теорії емоцій, а також теорії, що демонструють, як емоції можуть бути інтегровані в соціальне теоретизування загалом. Увага учасників концентрувалася на темах співвідношення афектів та емоцій, перспективах введення концепту емоцій в теорію практик, пошуку взаємозв'язків між емоціями, моральністю і нормативністю, зокрема в контексті групової динаміки. Пропонувалося осмислити можливості дискурс-теорії в дослідженні

емоцій. Окремим важливим напрямом обговорення були проблеми методології дослідження емоцій, зокрема пошуку відповідей на питання, як фіксувати емоції в процесі досліджень та аналізувати отримані емпіричні дані [Call for Papers, 2016].

Водночас можна констатувати, що проблематика, пов'язана з дослідженням ролі емоційної складової як частини суспільних перетворень, залишається досить слабко розробленою у вітчизняній соціології, де увага дослідників концентрується переважно на феномені щастя [Паніотто, 2017]. Попри масштабність і емоційну насиченість соціальних трансформацій маємо радше поодинокі спроби теоретично осмислити й емпірично виявити роль емоційної складової цього процесу. Цікаве і багатообіцяльне дослідження емоцій Майдану 2004 року, яке, на жаль, не було продовжено на Майдані 2014, дотепер залишається чи не єдиним вагомим доробком у цій сфері [Найдьонова, 2005]. Характерно, що російські дослідники, які практично не мають необхідних дослідницьких майданчиків, розвивають цю тему чи не більш активно, ніж українські [Тихомирова, 2011].

Зважаючи на те, що сучасна Україна є практично живим дослідницьким простором, де емоції індивідуального і колективного суб'єктів активно супроводжують участь населення у процесі соціальних змін, перспективним предметом дослідження є, на мою думку, динаміка емоційних трансформацій під час стрімких соціальних зрушень. Я поділяю думку Т.Гара, який, розвиваючи концепцію відносної депривації, вводить як головний мотиваційний протестний активності почуттєвий компонент і заважає, що перший крок аналізу полягає в тому, щоб зрозуміти, на що ображені люди і де виток їхніх образ [Гарр, 2005: с. 32]. Відповідно метою цієї статті є показати можливості, які дає звернення до емоційної складової, в перебігу загального аналізу соціальної ситуації в країні.

Теоретичною засадою обрано теорію ритуалу інтеракції Р.Колінза, в якій головний акцент пересувається з внутрішніх процесів, що розгортаються в особистості, на те, як вони породжуються ситуаціями та породжують їх. За Колінзом, у фокусі дослідника мають бути “не люди та їхні пристрасті, а пристрасті та їхні люди” [Коллінз, 2004].

Центральний механізм теорії ритуалу інтеракції полягає в тому, що обставини, в яких поєднуються високий ступінь інтерсуб'єктивності та емоційної включеності, породжують почуття спільності, пов'язане з когнітивними символами, й наділяють емоційною енергією окремих учасників, змушуючи їх відчувати впевненість, ентузіазм і бажання діяти так, як вони вважають морально слухним. Точка займання конфліктів, ті події, що дають початок відкритій боротьбі, майже завжди виростають із переважання символів і соціальних настроїв, які вони втілюють.

Отже, емоція існує не просто як “внутрішній стан індивідуальних осіб”, а “у взаєминах між індивідами та ... між індивідами та їх соціальними ситуаціями”, а ситуацію, в якій переживають емоцію, “можна концептуалізувати як аспект самої емоції” [Barbalet, 1999: р. 67, 80]. Проте ухопити сам стан переживання досить складно. Річ навіть не в тому, що соціологи не можуть вловити стан як такий. У масових опитуваннях можна успішно використовувати, наприклад, шкалу соціальної тривожності Спілберга. Проте ключо-

ве методичне питання — що з цим знанням робити? Скажімо, аналіз даних моніторингу Інституту соціології НАНУ показує, що рівень тривожності у населення залишається високим фактично впродовж усіх останніх 25 років. Але на тлі цього стану спостерігаються і апатія, і сплески активності, тобто фактично знання про емоційні стани як такі не виводить на практики. Точніше, ті самі стани породжують різні практики. Ми бачимо, безумовно, що чим гіршим є матеріальне становище, тим вищою є тривожність, а адаптованість — гіршою. Але сам матеріал не дає нам просунути далі у бік реальних практик, породжених афектом.

Проблема не в тому, як пояснити під соціальним кутом зору, що відбувається. Пояснити високу тривожність — не проблема, пояснити сплески окремих почуттів, в тому числі патріотизму, — теж не проблема. Пояснити різке поширення деяких соціальних практик, і загалом наявність будь-яких соціальних практик теж легко вдається соціологам шляхом залучення соціальних змінних. Але фактично ми не пояснюємо, а констатуємо, що якісь практики або якісь почуття сильніше виражені або більше поширені серед деяких соціальних груп. І далі робимо висновок про те, що це є певним відображенням соціального контексту. Проте сам цей контекст водночас створюється не лише як відбиток зовнішніх змін, а й як функція внутрішнього переживання. Тому не випадково соціологія емоцій найбільш успішна в реальному польовому дослідженні поведінки людей в екстраординарних умовах, де практично відсутній розрив між переживаннями і діями.

Ситуацію ускладнює те, що сам феномен емоцій не є вичерпно концептуалізованим [Barrett, 2007]. Розрізнення емоцій, почуттів, настроїв, емоційних процесів, емоційних станів не є чітким. Наприклад, щастя відносять і до основних емоцій, і до почуттів, і до станів. Переживання також важко відокремити одне від одного, наприклад радість визначають як одну з основних позитивних емоцій, внутрішнє почуття задоволення та щастя. Додаткові труднощі створює те, що емоції постійно взаємодіють між собою, утворюючи різноманітні комплекси переживань. Для концептуалізації цього феномену Джаспер запропонував навіть спеціальне поняття “моральна батарея” [Jasper, 1997]. Водночас дослідження емоційних трансформацій в соціологічному контексті підтверджують, що емоції не трансформуються довільно, зокрема Вільямсон досліджувала “ланцюжки емоцій”, які свідчать про певні закономірності у перетвореннях “моральних батарей” [Williamson, 2011].

Окремою “обтяжувальною обставиною” є те, що, досліджуючи емоційні впливи, соціолог завжди працює не з реальними переживаннями, а лише з рефлексією щодо них. Це створює проблеми насамперед для кількісних досліджень, де це фактично призводить до нівелювання емоційної складової [Злобіна, 2016а]. Соціологічний аналіз емоційної складової в якісних дослідженнях здебільшого стосується її впливу на спільні дії, для чого, як правило, обираються специфічні кейси, зокрема різноманітні виступи на майданах, які мають доволі широку географію — від Тяньаньменя до Тах-ріра або українських Майданів.

Однією з причин ігнорування емоцій у вивченні соціальних рухів є те, що емоції надто швидкоплинні й погано піддаються безпосередній фіксації під час подій. Як правило, головним джерелом аналізу даних стають наративи, які залишають учасники руху. Але ці розповіді створюють зазвичай постфактум, і вони не завжди адекватно відтворюють рухливу динаміку емоцій. Певною мірою це обмеження можна обійти, фіксуючи оцінки та переживання учасників подій у той момент, коли вони ще відбуваються. Під час Майдану Гідності було проведено кілька досліджень як кількісного, так і якісного характеру. Зокрема, впродовж 9–12 грудня 2013 року на Майдані було проведено 6 фокус-груп та 4 глибинні інтерв'ю¹. У перебігу аналізу отриманих даних було здійснено спробу показати, як саме очікування змін спричиняє емоційний вибух мас і як відбувається перетворення емоційної енергії в соціальні дії [Злобіна, 2014]. Зокрема, було з'ясовано головні обґрунтування виходу на Майдан, які спиралися на емоційні переживання та незадоволеність владою в цілому. Виявилось, що обґрунтування незадоволеності могло бути різним, але спільним залишалось відчуття незгоди з наявним станом речей.

Міра незадоволеності виявилася настільки високою, що було зруйновано межу опанування внутрішніх емоційних станів, знівельовано стримувальну дію терпіння, на яку так довго покладалися як на характерну рису українців, що підтримує суспільний порядок. Метафори “вибуху” та “переповненої чаші” виявилися типовими і відтворюваними у всіх фокус-групах. Ситуація не сприймалася учасниками подій дискретно. Відбулося її поєднання з попереднім досвідом, що спричинило емоційний вибух. Найтипівішим переживанням, що спонукало людей до виходу, було обурення, а основу протестного потенціалу учасників подій становило прагнення захистити власну гідність, власні очікування щодо поліпшення в майбутньому [Злобіна, 2014].

Виходячи з припущення про те, що емоційне тло суспільного життя не є сукупністю дискретних утворень, а має свою логіку розгортання, втілювану в сукупності різних “ланцюжків емоцій”, дослідник завжди стикається з питанням, як позначити відправну точку дослідження, що може стати “початком ланцюга”. Під цим кутом зору український Майдан надає унікальну можливість проаналізувати специфічні тренди емоційних трансформацій у часі, оскільки він є часом “пікових переживань”, які досить довго зберігаються у колективній пам'яті. Події, що відбувалися на Майдані, спричинили не лише емоційний вибух, енергію якого продукували безпосередні учасники. Сама ця ситуація тривалого напруженого протистояння визначила емоційне тло для населення країни в цілому. Кожен так чи інакше потрапив в орбіту емоційних протистоянь, що зрештою змінило енергетику як кожної окремої людини, так і суспільства загалом.

¹ Цільова аудиторія фокус-груп — активні учасники подій (приїжджі, які на момент дослідження перебували на Майдані постійно, кияни, які перебували на Майдані вдень, але ночувати поверталися додому). По дві групи у вікових категоріях молодь до 25, середній вік — 25–50, старший вік.

Щоб з'ясувати, що саме відбувалося з соціально-психологічною атмосферою та виявити зв'язок між емоційними оцінками ситуації та наступними налаштованостями щодо тих чи інших поведінкових реакцій у кризових ситуаціях, на першому етапі дослідження було запропоновано процедуру порівняння соціальних настроїв, які “обрамляли” події Майдану. Респондентами виступали учасники 60 фокус-групових дискусій, котрі не брали безпосередньої участі в подіях на Майдані¹.

На початку дискусії їм пропонували записати на спеціальних бланках по 3 найголовніші, на їхню думку, характеристики психологічної атмосфери у країні, поширені в суспільстві “до” Майдану, “під час” Майдану і “після” Майдану. Надалі ці попередні оцінки учасників порівнювалися з тими емоційними реакціями, які вони продукували під час фокус-групової дискусії стосовно стану справ у країні та їхніх очікувань щодо майбутнього.

Рішення взяти за точку порівняння Майдан як ситуацію, що породжує потужно емоційно заряджене ставлення, було прийнято, виходячи з обраної нами теоретичної перспективи. Але це викликало певні перестороги, адже ми зверталися лише до спостерігачів, а не до безпосередніх учасників подій. Проте виявилось, що ситуація з погляду респондентів поставала не тільки емоційно навантаженою, а й була чітко пов'язана з певними емоційними переживаннями. Ключовим переживанням, яке респонденти фіксували “під час Майдану”, була надія, поєднувана з очікуванням позитивних змін. Фактично в цій точці переживання всіх респондентів переважно збігалися. Але виявилось, що вони досить сильно розрізнялися щодо оцінок “до” та “після”.

Для структуризації отриманого масиву вільно спродукованих асоціацій було застосовано класифікацію емоцій Кемпера, який запропонував використовувати критерії “темпоральності” та “інтегративності”. За критерієм “темпоральності” емоційні стани поділяються на три групи: зорієнтовані на минуле (ностальгія, жаль, депресія та ін.), на теперішнє (гнів, страх, подив та ін.) і на майбутнє (довіра, тривога та ін.). За здатністю об'єднувати чи роз'єднувати людей вирізняються групи інтегративних (лояльність, гордість, любов тощо) і таких, що диференціюють (страх, гнів, презирство, заздрість тощо), емоцій [Kemper, 1978].

Спершу формувалася загальна картина настроїв, потім з неї виокремлювалися (за частотою згадування) найтипівіші переживання. Виявилось, наприклад, що в оцінці ситуації “після Майдану” найпоширенішою орієнтацією на минуле стало розчарування, на теперішнє — страх, на майбутнє — надія. Поміж інтегративних почуттів найчастіше згадувався патріотизм, а поміж тих, що диференціює, — страх. Використовуючи класифікацію Келлермана–Плутчика [Emotion: Theory, research, and experience, 1980], можна констатувати, що загалом емоційна палітра була наповнена переживаннями середнього рівня інтенсивності і центрувалася навколо осі надії — розчарування.

¹ Матеріали для наукового аналізу представлені дослідницькою агенцією Umbrella Research. ФГД проводилися в усіх регіонах країни у квітні — липні 2015 року. У кожній ФГД було по 8 учасників, чоловіки/жінки (50/50), вік 35–55 років, дохід середній.

Головним завданням дослідження було виявлення трендів емоційних трансформацій, які фактично утворюють емоційні ланцюжки. Було застосовано метод моделювання, здійснюваного в координатах: напрям трансформації (негатив/позитив); ключова оцінка Майдану; ключове переживання; тип реагування — активний/пасивний. Аналіз трансформацій емоційних станів дав змогу змоделювати низку можливих трансформацій поведінкових диспозицій щодо реагування на сучасну ситуацію в країні з урахуванням впливу на них саме емоційного компонента.

Усього було виокремлено 8 моделей, три з яких репрезентували активний тип реагування, решта — пасивний.

Групу мобілізаційних трендів утворили поведінкові готовності, позначені як модель *негативно-позитивного*, *негативно-негативного* та модель *позитивно-негативного* ставлення.

Негативно-негативне ставлення виражалося “до” Майдану в активному неприйнятті ситуації, яке втілювалося в “недовірі до влади”, “прагненні справедливості” тощо. Та позаяк надії й позитивні очікування, що виникли “під час” Майдану, не справдилися, емоційна оцінка ситуації набула активно-негативного забарвлення і характеризувалася переживаннями “обурення” та готовністю до протесту, який формується на цій підставі. Типовим для представників цієї моделі була апеляція до того, що ситуацію буде покращено через “третій Майдан”.

Респондентам цього типу притаманна орієнтація насамперед на матеріальний добробут. Ключові переживання пов’язані з падінням життєвого рівня, ключові надії — з його поліпшенням. Ставлення до влади зорієнтоване на практики залякування (“садити”, “розстрілювати”).

Негативно-позитивне ставлення було представлене активно негативним ставленням до ситуації, що склалася в країні напередодні Майдану (“булькаючий вулкан”), та активним бажанням змін (“велике бажання йти в Європу”). Ця модель відрізнялася й емоційним сприйняттям Майдану. Якщо в усіх інших моделях ключовим переживанням була надія, то у представників цієї групи в характеристиці психологічної атмосфери “під час” Майдану превалювали такі стани, як “віра в перемогу” і “патріотизм”. Відповідно і “після” Майдану в них зберігалася активно-позитивна налаштованість. Атмосферу в суспільстві, що превалювала на той момент, представники цього типу описували такими маркерами, як “згуртованість”, “об’єднання людей”, “бажання брати участь у змінах”, “віра”, “оптимізм”.

Респондентів цього типу вирізняє орієнтація на цінності свободи, демократії. Ставлення до влади зорієнтоване на громадянські практики контролю (“з’явилася можливість громадського контролю над слугами народу”).

Позитивно-негативне ставлення було дзеркальним відбитком попередньої моделі й визначалося сприйняттям Майдану як джерела змін на гірше. Відповідно ключовим переживанням “до Майдану” було активне прийняття ситуації (надії, перспективи, впевненість). “Під час Майдану” домінували почуття осуду, неприйняття, нерациональності того, що відбувається (“палата № 6 без виходу”). Відповідно “після Майдану” ці респонденти де-

монстрували активне неприйняття ситуації (налаштованість проти реформ, злість).

У групі трендів, що блокують активність, було виокремлено такі моделі.

Пасивно-негативне ставлення характеризується сприйняттям Майдану як джерела нестабільності. До Майдану ці респонденти сприймали життєву ситуацію як сбалансовану (стабільність, робота, достаток). “Під час Майдану” ключовим стало переживання тривоги та незрозуміння того, що відбувається. “Після Майдану” ці емоційні переживання трансформувалися у стан пасивного неприйняття ситуації, яке емоційно забарвлювалося почуттями песимізму, розгубленості, страху.

Нейтрально-негативне ставлення демонструвало перехід від нейтрального сприйняття ситуації до її пасивного неприйняття. Характеристика ситуації “до” Майдану мала ознаки пасивного пристосування. Респонденти визначали стан психологічної атмосфери через такі визначення, як “спокій”, “сталість”, “байдужість”. Ситуація “після” Майдану сприймалася негативно. Від “надії” та “очікування позитивних змін” респонденти перейшли до пасивного неприйняття ситуації, яке характеризувалося станами “розчарування” та “песимізму”.

Негативно-нейтральне ставлення характеризувало пасивне неприйняття ситуації “до” Майдану (“тихе обурення”) і пасивне прийняття ситуації “після” (“терпіння”).

Поглинання негативною ситуацією характеризувалося пасивним підпорядкуванням зовнішнім обставинам. “До” Майдану найбільш характерним втіленням такої моделі було переживання “безправ’я”, “безвиході”, “пригніченості”, “відчаю”. “Під час” Майдану негативні емоції змінилися “надією” та “очікуванням змін”, але “після” Майдану повернувся стан негативно-пасивного реагування, що втілювалося в оцінки на кшталт “розчарування”, “песимізм”.

Характерною особливістю респондентів цього типу є превалювання емоційного диспозиційного компоненту над когнітивним, логічні доводи в перебігу групової дискусії використовувалися як підтвердження емоцій, а не навпаки.

Поряд із чітко поляризованими пасивними типами було виявлено і проміжний тип, характерне ставлення якого до ситуації було позначено як *негативно-невизначене*. Такі респонденти “до Майдану” демонстрували активне неприйняття ситуації (“недовіру до влади”, “незгоду з політикою вибору шляху розвитку країни”). Водночас надії, пов’язані з очікуванням позитивних змін, не справдилися, і “після” Майдану ця група демонструвала пасивне неприйняття ситуації (“недовіра до влади”, “розчарування”, “неможливість впливати на ситуацію”, “втома”, “невпевненість у завтрашньому дні”).

Водночас потенційно цей тип поведінкової готовності міг перетворитися на *активно-позитивне* ставлення на тлі реальних змін. Респонденти цього типу в принципі були готові активно впливати на ситуацію: “ми вже не спимо. Ми вже в русі, ми не спляча маса, якій було все байдуже. Бо знали, що

ти завжди не правий. І куди не підеш — правоти своєї не доведеш. Ми вже починаємо думати, рухатися”.

На підставі проведеного аналізу було визначено ключовий тренд емоційних перетворень для кожної моделі і створено загальну картину емоційних трендів (табл.).

Таблиця

Тренди емоційних трансформацій

Мобілізувальні	злість — віра — згуртованість
	недовіра — надія — обурення
	надія — неприйняття — злість
Потенційно активізувальні	спокій — надія — розчарування
	недовіра — надія — недовіра
Такі, що блокують активність	незадоволеність — надія — терпіння
	безвихідь — надія — песимізм
	спокій — тривога — розгубленість

Теоретично можна було очікувати, що ситуація протистояння і перемоги сприятиме поширенню емоційного ланцюга, в якому негативне сприйняття ситуації через боротьбу і долання перешкод перетворюється на відчуття єдності й веде до посилення згуртованості. Проте роль інтегративного чинника виявилася досить скромною, натомість було зафіксовано поширеність серед загалу різних дезінтеграційних емоційних станів.

Ключовим емоційним настроєм на момент дослідження було розчарування, рівень якого був пов’язаний із попереднім типом емоційного сприйняття ситуації: великі надії кореспондують з більшими розчаруваннями. Ключовою оцінкою суспільної ситуації, за свідченнями респондентів, була невизначеність. Відповідно, цілком очікуваною була виразна присутність у респондентів різного роду страхів. У типів пасивного реагування страхи були пов’язані зі станами апатії, розпачу, безвиході, зневіри. У типів активного реагування це стримувало можливу протестну активність. Зважаючи на достатню кількісну наповненість (загалом було отримано оцінки від 480 респондентів), логічно було припустити, що назагал переважатимуть пасивні моделі, але це можна було перевірити лише через кількісне оцінювання поширеності зафіксованих трендів.

Перш ніж переходити до кількісного етапу, було вирішено здійснити повторне тестування виявлених моделей. Оскільки Майдан як знакова подія вже вийшов зі сфери актуальних переживань, під час обговорень на ФГД респондентів просили схарактеризувати ситуацію в країні, а потім визначити, які переживання, емоції, відчуття ця ситуація в них породжує. Фактично ми намагалися визначити, чи змінюється і в якому напрямі конфігурація типових ланцюгів емоцій. Важливо було також протестувати і сам набір виокремлених попередньо типів. Респондентами виступали учасники 21

фокус-групової дискусії¹. Виявилось, що ключовою оцінкою суспільної ситуації залишається її характеристика як невизначеної. Не змінився і ключовий настрій — розчарування, проте він перемістився на іншу позицію в ланцюжці. Якщо в оцінці ситуацій “після” Майдану найпоширенішою орієнтацією на минуле було розчарування, на теперішнє — страх, на майбутнє — надія, то тепер надія для більшості респондентів відсунулася в минуле (“... я была готова, что моя жизнь после всех этих событий ухудшится, потому что будут проходить какие-то процессы, которые надо начинать практически с нуля. И они не могут делаться быстро. Но они никак не делаются!”). Провідною характеристикою теперішнього стало розчарування (“повна зневіра в людей, зневіра взагалі: невіра в Бога, ні в чого”), а типовим маркером майбутнього — страх перед невизначеністю (“... саме страшно, що немає впевненості в завтрашньому дні. Не знаєш, що завтра буде йти і там, далі. Люди не бачать своє майбутнє”). Отримані на цьому етапі емпіричні дані добре підтвердили те, що одним із латентних фреймів, що визначає стан масової свідомості, можна вважати фрейм страху і, зокрема, страху перед майбутнім [Злобіна, 2015].

Загалом було підтверджено сталість зафіксованих попередньо емоційних трендів. Серед мобілізувальних трендів відтворюється як активно позитивний, з надією у майбутнє (“... у нас як раз перемини, сподіваємось, що на краще”; “... смысла депрессировать нет. Если есть возможность что-то сделать, то хочется что-то сделать”), так і активно-негативний, який характеризує емоційний ланцюжок розчарування — злість (“... это разочарование, это желание, которое граничит с желанием взять что-то тяжелое в руки и пойти там... заставить людей, в принципе, хоть что-то делать”).

Така само картина фіксується і щодо трендів, які блокують активність. Відтворюються переживання безвиході та апатії (“... как-то плывешь по течению и все”; “хочется як равлик схватись в черепашку і не вилазити в соціум”), а також тривоги та розгубленості (“... вот страшно, что от тебя мало зависит. Ты как-то не можешь повлиять на ситуацию”).

При аналізі потенційно активізаційних станів вдалося зафіксувати нові подовження емоційних ланцюжків. Зокрема на тлі розчарування та недовіри постає відчуття ошуканості (“... у меня ощущение, что власть цинично и нагло обманывает население”; “... відчуття зради. Тому що не за то ми це все... боролися”). Фактично це є основою для мобілізації протестної активності на тлі “боротьби за визнання” за Гонетом [Honnet, 1995].

Загалом на цьому етапі дослідження було підтверджено, що палітра емоційних реакцій досить різнобарвна і коливається від активно-агресивних станів (“... нет никакой надежды. Всем, кому доверял просто, на кого была надежда... Хочется зайти и реально расстрелять свору эту конченную”) до пасивно-депресивних переживань (“... усталость, дискомфорт, жить невозможно, умереть невозможно. Вообще кошмар. Родиться невозможно”). Причому ця картина підтверджується не лише на рівні особистісних пережи-

¹ Матеріали для наукового аналізу представлені дослідницькою агенцією Umbrella Research. ФГД проводилися в усіх регіонах країни у березні — квітні 2017 року. У кожній ФГД було по 8 учасників, чоловіки/жінки (50/50), вік 35–55 років, дохід середній.

вань, а й в оцінках респондентами загальної психологічної атмосфери в суспільстві, де фіксуються злість (“... можна просто зайти в маршрутку і подивитися, з яким настроєм і в якому одязі люди ходять. Люди злі”) та втрата людяності у міжособистісних стосунках (“... у нас за последние годы пропала любовь к ближнему. У нас все друг друга ненавидят”). Одним із найнебезпечніших трендів є втрата на рівні загалу надії на покращення (“... и не то, что ты надеешься на лучшее, а кажется, что будет еще хуже. Уверенность в том, что хуже и хуже будет”), що суттєво підвищує ризик зростання негативістських настроїв і підсилює потенціал протестної поведінки.

Проте всі зафіксовані у якісному дослідженні ознаки емоційного тла суспільного життя, хай навіть вони добре узгоджуються з наявними теоретичними моделями, мало що можуть дати для оцінки реального стану справ, оскільки залишається нез'ясованим кількісне співвідношення представлених в емоційній палітрі переживань. Тому далі було здійснено спробу доповнити отримані в якісному дослідженні результати матеріалами всеукраїнського репрезентативного опитування.

Слід зазначити, що сам процес фіксації емоційних станів у кількісному дослідженні непростий і потребує додаткових методичних рішень, які ще мають бути напрацьовані. Зокрема, проведене нами дослідження показало, що індивідуальна рефлексія респондентів щодо визначення власних переживань демонструє суттєві розбіжності між декларованим почуттям і його подальшим описом та осмисленням. Часто в результаті аналізу рефлексії респондента щодо обраного варіанта відповіді стає зрозуміло, що насправді йдеться про дещо інше, ніж було заявлено ним на початку. У кількісних дослідженнях емоційної складової неможливо дістатися до цих смислів, тому загальна палітра почуттів виглядає досить схематично [Злобіна, 2016b]. Проте оскільки нашому опитуванню передував якісний етап, пропонування респондентам набір позицій вже був попередньо протестований, що знижувало ризик викривлення смислів.

У моніторинговому опитуванні Інституту соціології НАНУ, проведеному влітку 2017 року, респондентам пропонували відповісти на запитання: *“Які настрої, почуття, переживання з наведеного нижче переліку найточніше описують, на Вашу думку, психологічну атмосферу в нашому суспільстві на сьогодні?”* Підкреслимо, що у фокусі уваги перебували саме переживання теперішнього, а не сподівання на майбутнє.

Перелік альтернатив було сформовано на підставі зафіксованих станів із тим, щоб у ньому були представлені всі кінцеві елементи ланцюжків емоцій. Активно-негативні тренди репрезентували емоційні стани обурення та агресії. Активно-позитивний тренд був представлений позицією “надія”. Пасивно-негативні тренди фіксувалися у позиціях “розгубленість”, “байдужість”, “розчарування”, “відчай”, “тривога”, “страх”, “беззахисність”. До переліку також було додано стан напруженості як застосований попередньо респондентами в якості типової характеристики суспільної ситуації. Введення позиції “бажання змін” було здійснено з метою розмежування різних трендів. Ми припускали, що таке бажання корелюватиме з різними типами переживань, що дасть змогу визначити різні диспозиції. Загальна картина стану психологічної атмосфери дає підстави для низки припущень

щодо поширеності виокремлених типів емоційного реагування на ситуацію (рис.).

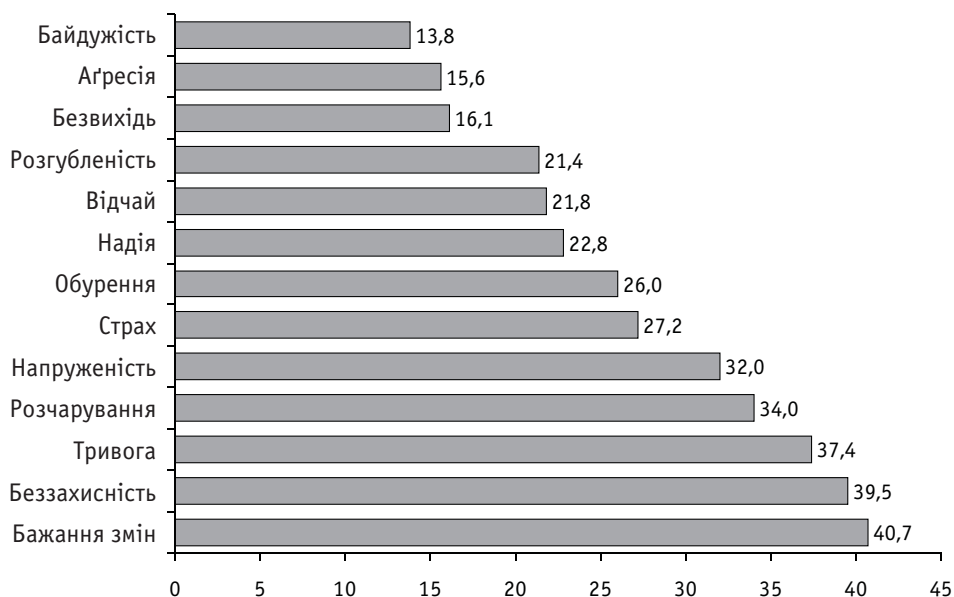

Рис. Оцінка сучасної психологічної атмосфери у суспільстві, 2017, %

Найпоширенішими виявилися емоційні переживання, що блокують активність — беззахисність і тривога. Водночас активно-позитивний тренд, пов'язаний із надією, є справді не вельми поширеним, це почуття вважають актуальною ознакою психологічної атмосфери 22,8%. Підтверджує цей висновок і те, що кореляція з позицією “бажання змін” виявилася хоч і значимою, але не надто великою (коефіцієнт кореляції Пірсона 0,169). Натомість негативні тренди, центровані навколо позиції “розчарування”, домінують, як і слід було очікувати. При цьому розчарування негативно корелює з надією (коефіцієнт кореляції Пірсона $-0,164$), що підтверджує диференціацію позитивних і негативних трендів.

Було також підтверджено існування незалежного активно-негативного тренду, який формується навколо відчуття обурення. Його фіксація корелює з фіксацією позиції “бажання змін” (коефіцієнт кореляції Пірсона 0,177). Водночас відчуття обурення є дистанційованим від відчуття страху (коефіцієнт кореляції Пірсона 0,192). Ще однією тенденцією є виокремлення пасивно-негативного тренду, утворюваного парою переживань “відчай” та “безвихідь” (коефіцієнт кореляції Пірсона 0,122). І нарешті, можна констатувати, що на сьогодні активно-негативний тренд, формований навколо позиції “агресивність”, є не надто потужним. Це почуття вважають характерним лише 15,6% респондентів. Цікаво, що єдина позиція, з якою корелює агресивність, — це байдужість (коефіцієнт кореляції Пірсона 0,149), що потребує додаткового теоретичного осмислення та емпіричної перевірки.

Загалом кількісний етап надав нам можливість підтвердити існування виокремлених емоційних трендів і зробити деякі нові припущення щодо внутрішніх зв'язків між ними. Оскільки інформація про емоційні стани, як правило, не є в соціологічному контексті предметом самостійного інтересу, а радше цікавить дослідників як показник, що характеризує потенціал можливих протестів, отримані дані варто було проаналізувати також у контексті оцінки населенням рівня соціальної напруженості, який визначався за 10-бальною шкалою (від 1 — ситуація спокійна, до 10 — ситуація критична, вибухонебезпечна). Виявилось, що найбільш інформативним маркером є в цьому сенсі переживання відчаю (коефіцієнт кореляції Пірсона 0,199) та тривоги (коефіцієнт кореляції Пірсона 0,123). Відчай і тривога — це ті почуття, що характеризують теперішній стан напруженості в нашому суспільстві. Та оскільки вони належать до чинників, що гальмують активність, загроза перетворення стану напруженості в дії не є наразі актуальною, що підтверджує і невисокий рівень агресивності. Це, безумовно, не означає, що агресивність взагалі не є показником соціальної напруженості, але це почуття не є таким показником на сучасному етапі трансформацій. Зрештою, це дозволяє по-іншому поглянути на проблему соціальної напруженості в принципі — як на стан, який може зовсім по-різному переживатися населенням.

Повертаючись до вихідної тези Барбалета, згідно з якою ситуацію, що переживається, можна в певному сенсі розглядати як аспект самого переживання, маємо констатувати, що знання про сучасний стан українського суспільства буде неповним і спрощеним без урахування емоційної складової суспільного життя. Якщо емоційні процеси лежать у підґрунті соціальних практик, то вивчаючи останні, варто спиратися і на знання про колективні емоції. Так само і динаміку громадської думки не можна пояснити без дослідження емоційних процесів, на яких вона ґрунтується. Звернення соціологів до емоційних індикаторів досі має радше спорадичний характер; ці індикатори вважаються не надто точними й надійними, проте без такого звернення дослідник ризикує обмежитися грубою схематизацією там, де насправді вирує жива реальність.

Джерела

Гарр Т.Р. Почему люди бунтуют / Т.Р. Гарр. — СПб. : Питер, 2005. — 461 с.

Злобіна О. Емоційна складова суспільних перетворень (на прикладі становлення Майдану) / Олена Злобіна // Соціальні виміри суспільства : зб. наук. праць. — К. : Ін-т соціології НАНУ : Азбука, 2014. — Вип. 6 (17). — С. 314–326.

Злобіна О. Емоційні стани на перетині кількісного та якісного дослідження / Олена Злобіна // Соціальні виміри суспільства : зб. наук. праць. — К. : Ін-т соціології НАНУ, 2016b. — Вип. 8 (19). — С. 379–390.

Злобіна О. Соціальні трансформації в емоційному вимірі: від методологічних питань до методичних рішень / О. Злобіна // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. — 2016a. — Вип. 36. — С. 28–35. — (Серія : Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи).

Злобіна О. Фрейд страху як чинник формування ставлення до влади в умовах суспільної кризи / О.Г. Злобіна // Соціальні та політичні конфігурації модерну: ди-

наміка влади в Україні та світі: матеріали IV міжнар. наук.-практ. конф., м.Київ, 3–4 червня 2015 р. — К. : Талком, 2015. — С. 15–22.

Коллинз Р. Программа теории ритуала интеракции / Р. Коллинз // Журнал социологии и социальной антропологии. — 2004. — Т. 7. — № 1 (25). — С. 27–39.

Кутковой Н.А. Понятие эмоций в социальной психологии XXI века: основные подходы [Электронный ресурс] / Н.А. Кутковой, Т.Г. Стефаненко // Психологические исследования. — 2014. — Т. 7 (33). — Режим доступа : <http://psystudy.ru/index.php/num/2014v7n33/933-kutkovoii33.html>.

Найдынова Л.А. Феномен Майдану: динаміка емоційних станів учасників / Л.А. Найдынова, М.І. Найдынов // Політичний портрет України: Часопис фонду “Демократичні ініціативи”. — 2005. — С. 46–58.

Паніотто В. Чинники щастя і соціальна напруженість [Електронний ресурс]. — 2017. — 24 травня. — Режим доступу : <http://kiis.com.ua/?lang=rus&cat=news&id=697&page=3>.

Симонова О. Актуальные тенденции в современной социологии: открытие эмоциональности / Ольга Александровна Симонова // Современная социология — современной России : сб. ст. VI междунар. науч.-практ. конф. памяти А.О. Крыштановского. — М. : Издат. дом НИУ ВШЭ, 2012. — С. 411–422.

Талер Р. От Homo economicus к Homo sapiens / Ричард Талер // ЛОГОС. — 2014. — № 1(97). — С.142–154.

Тихомирова С.В. Эмоции коллективного субъекта / С.В. Тихомирова // Философско-психологическое наследие С. Л. Рубинштейна. — М. : Ин-т психологии РАН, 2011. — С. 308–319.

Урнов М.Ю. Эмоциональная атмосфера общества как объект политологического исследования / М.Ю. Урнов // Общественные науки и современность. — 2007. — № 2. — С. 127–140.

Barbalet J.M. Emotion, social theory and social structure: A macrosociological approach / J.M. Barbalet. — Cambridge : Cambridge univ. Press, 1999. — 210 p.

Barrett L. Are emotions natural kinds? / Lisa Feldman Barrett // *Perspectiv of Psychological Sciens.* — 2006. — Vol. 1, Issue 1. — P. 28–58.

Call for Papers the 7th Midterm Conference on Emotions, 2016. [Electronic resource] // European Sociological Association. RN11 — Sociology of Emotions. — Access mode : <http://www.europeansociology.org/research-networks/rn11-sociology-of-emotions.html>.

Cordero R. Performing cultural sociology: A conversation with Jeffrey Alexander / R. Cordero, F. Carballo, J. Ossandyn // *European journal of social theory.* — L., 2008. — Vol. 11, No. 4. — P. 523–542.

Emotion: Theory, research, and experience / R. Plutchik & H. Keliernan (eds.), Vol. 1. — N.Y. : Academic Press, 1980.

Emotions and Social Movements / H. Flam & D. King (eds.). — L. : Routledge, 2005. — 213 p.

Flax J. Disputed Subjects / Flax Jane. — N.Y. : Routledge, 1993. — 188 p.

Goodwin J. The return of the repressed: the fall and rise of emotions in social movement theory / Jeff Goodwin, James M. Jasper, and Francesca Polletta // *Mobilization: An International Journal.* — 2000. — No. 5(1). — P. 65–83.

Griffiths P. Basic Emotions, Complex Emotions, Machiavellian Emotions / Paul E. Griffiths // *Philosophy.* — 2003. — April 15. — P. 39–67.

Handbook of the sociology of emotions / J.E. Stets & J.H. Turner (eds.) — Cambridge : Cambridge univ. Press, 2005. — 657 p.

Honneth A. The Struggle for Recognition: The Moral Grammar of Social Conflicts / A. Honneth. — Cambridge, Massachusetts : Polity Press, 1995. — 209 p.

Izard C.E. The many meanings / aspects of emotion: Definitions, functions, activation, and regulation / Carroll E. Izard // *Emotion Review.* — 2010. — No. 2(4). — P. 363–370.

Jasper J. M. Emotions and Social Movements: Twenty Years of Theory and Research / James M. Jasper // *Annual Review of Sociology*. — 2011. — No. 37. — P. 285–304.

Jasper J. The Art of Moral Protest: Culture, Biography, and Creativity in Social Movements / James M. Jasper. — University of Chicago Press, 1997. — 514 p.

Kemper T.D. A social interactional theory of emotions / Kemper Theodore D. — N.Y. : Wiley, 1978. — 470 p.

Loewenstein G. Emotions in economic theory and economic behavior / George Loewenstein // *American Economic Review*. — 2000. — Vol. 90, No. 2. — P. 426–432.

Loomes G. Regret Theory: An Alternative Theory of Rational Choice under Uncertainty / Graham Loomes, Robert Sugden // *Economic Journal*. — 1982. — Vol. 92, No. 368. — P. 805–824.

Wiley N. The Semiotic Self / Norbert Wiley. — Chicago : University of Chicago Press, 1994. — 264 p.

Williamson E. The magic of multiple emotions: an examination of shifts in emotional intensity during the reclaiming movement's recruiting/training events and event reattendance // *Sociological Forum*. — 2011. — Vol. 26, Issue 1. — P. 45–70.

Yang G. Emotions and Movements / Guobin Yang // *The Blackwell Encyclopedia of Sociology* / ed. George Ritzer. — Oxford : Blackwell Publishing. — 2007. — Vol. 3. — P. 1389–1392.